

مرکز پدیدتاری حوزه‌های علمیه خاوران

شورای سیاست گذاری حوزه های علمیه خاوران

رشته: کلام اسلامی

عنوان :

بررسی اقتدا به هدایت انبیاء الهی از منظر علم کلام

استاد راهنما :

حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر عباسزاده جهرمی

پژوهشگر:

سعیده خدمتگزار

سال تدوین

۱۴۰۳

تحمیدیه

خدایا! تویی سزاوار ستایش های نیکو و بسیار بیشمار تو را ستودن، اگر تو را آرزو کنند، پس بهترین آرزویی، و اگر به تو امید بندند، بهترین امیدی.

خدایا! درهای نعمت بر من گشودی که زبان به مدح غیر تو نگشایم، و بر این نعمت ها غیر از تو را ستایش نکنم، و زبان را در مدح نومید کنندگان، و آنان که مورد اعتماد نیستند باز نکنم.

خداوندا! هر ثناگوئی از سوی ستایش شده پاداشی دارد به تو امید بستم که مرا به سوی ذخائر رحمت و گنجهای آمرزش آشنا کنی.

خدایا! این بنده توسست که تو را یگانه می خواند، و توحید و یگانگی تو را سزاوار است، و جز تو کسی را سزاوار این ستایش ها نمی داند.

خدایا! مرا به درگاه تو نیازی است جز فضل تو جبران نکند، و آن نیازمندی را جز عطا و بخشش تو به توانگری مبدل نگرداند، پس در این مقام رضای خود را به ما عطا فرما، و دست نیاز ما را از دامن غیر خود کوتاه گردان که «تو به هر چیزی توانایی».

اهدائیه

ثواب این مجموعه ای که در حد بضاعت تهیه شده تقدیم می شود به:

آسمانی ترین مادر، گل خوشبوی پیامبر، همنشین و همدم ساقی کوثر، تکبیر سبز ایمان، محور حدیث کساء ستاره ی نیلی دلهای عاشقان حضرت فاطمه الزهرا «سلام الله علیها» که همه ی ما درمکتب او شاگردی می کنیم.

و تقدیم به مؤسس مکتب شیعی، امام جعفر صادق «علیه السلام» که همه حوزه های علمیه مدیون وجیره خوار فقه جعفری اویند.

و تقدیم به یگانه منجی عالم بشریت، امام حاضر و قلب تپنده ی هستی، مهدی موعود «عجل الله تعالی و فرجه و شریف» که افتخار سربازی خویش را به من عطا کرد.

تشکر و قدر دانی

«من لم يشكر المنعم من المخلوقين لم يشكر الخالق»

ضمن ثنا و تشکر خداوند که هر چه توفیق و لطف است از او می باشد. از عنایات و لطف و توجه مدیریت محترم حوزه و همچنین از معاونت پژوهشی حوزه و تمام کسانی که در این مدت به من منت نهادند و مرا راهنمایی نمودند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

تشکر و سپاس خویش را از لطف و محبت استاد راهنما حجه الاسلام و المسلمین آقای عباس زاده جهرمی که مرا در این راه راهنمایی و هدایت فرمودند ابراز می نمایم و هم چنین تشکر می کنم از خانواده فداکارم که در تمام سختی ها مرا یاری می کنند. امیدوارم که این برگ سبز مقبول درگاه حق تبارک و تعالی قرار گیرد.

چکیده

درک عمیق از هدایت انبیای الهی و نقش آنان در تاریخ بشریت، نه تنها به تقویت ایمان و عقاید مسلمانان کمک می‌کند، بلکه به شناخت بهتر از اصول و مبانی دین اسلام و پیوستگی و انسجام آن با دیگر ادیان الهی می‌انجامده‌مچنین، فهم صحیح از اقتدا به هدایت انبیا می‌تواند به ترویج اخلاق دینی، تقویت اصول توحیدی، و افزایش انسجام اجتماعی کمک کند. این پژوهش به دنبال بررسی و تبیین مفهوم اقتدای پیامبر اسلام (ص) به هدایت انبیای پیشین و بررسی آرای کلامی و فلسفی ناشی از این اقتدا خواهد پرداخت. همچنین، مسئله اقتدای مردم به هدایت انبیا و ضرورت اقتدا به آنان از منظر دینی و عقلی و همچنین روش‌ها و چگونگی اقتدای مردم به انبیا نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت. آیات ۸۰ تا ۹۰ سوره مبارکه انعام یکی از برجسته‌ترین مثال‌ها در این زمینه است که به صراحت به نام ۱۷ پیامبر بزرگ الهی اشاره می‌کند و در آیه ۹۰، خداوند به پیامبر اسلام (ص) امر می‌فرماید: «فَبِهْدَاهُمُ اقْتَدِهْ»، یعنی به هدایت آنان اقتدا کن. این آیه به وضوح به پیوستگی و هم‌راستایی پیامبران الهی اشاره دارد و بر نقش هدایت‌گرانه آن‌ها در تاریخ بشریت تأکید می‌کند. در این آیات و آیات دیگر قرآن، ابعاد اقتدای پیامبر اسلام به هدایت انبیا شامل هدایت‌گری (نقش پیامبران در هدایت مردم و مبارزه با شرک و بت‌پرستی)، ابعاد اخلاقی (نمونه‌های اخلاقی مانند صبر، عدالت، عفت و بخشش)، ابعاد عملکردی (اقدامات عملی پیامبران در مواجهه با چالش‌ها و مشکلات) می‌باشد. روش‌ها و مراحل اقتداء مردم به هدایت انبیاء شامل شناخت و معرفت انبیا، قبول و پذیرش هدایت انبیا و عملی کردن دستورات و آموزه‌های انبیا مانند تبدیل هدایت نظری به عمل و بررسی نمونه‌های عملی از زندگی انبیا و پیروان آنها می‌باشد که در این پایان نامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: اقتدا، هدایت، انبیا، علم کلام.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
------------	---

فصل اول: کلیات و مفاهیم

گفتار اول: کلیات تحقیق.....	۴
الف: بیان مسئله.....	۴
ب- ضرورت و اهمیت تحقیق.....	۵
ج. پیشینه تحقیق.....	۵
د. سوالات تحقیق.....	۱۱
و.. اهداف و فواید تحقیق.....	۱۱
ه: روش پژوهش.....	۱۲
ر. فرضیه های تحقیق.....	۱۲
گفتار دوم: مفهوم شناسی.....	۱۲
الف: مفهوم لغوی و اصطلاحی "اقتداء".....	۱۲
ب: مفهوم لغوی و اصطلاحی هدایت.....	۱۶
ج: مفهوم لغوی و اصطلاحی "نبی".....	۲۰

فصل دوم: اقتدای پیامبر اسلام (ص) به هدایت انبیاء علیهم السلام

گفتار اول: ابعاد اقتدای پیامبر اسلام (ص) به هدایت انبیاء علیهم السلام در قرآن.....	۳۸
الف: بررسی آیات مرتبط با اقتدای پیامبر اسلام به هدایت انبیاء علیهم السلام.....	۳۸
۱. آیات ۸۰ تا ۹۰ سوره انعام.....	۳۸
۲- مصداق اقتدا در آیه ۹۰ انعام.....	۴۱
ب: مصادیق اقتدای پیامبر اسلام (ص) به هدایت انبیاء علیهم السلام.....	۴۸
۱- هدایتگری اعتقادی (نقش پیامبران در هدایت مردم و مبارزه با شرک و بت پرستی).....	۴۸
۱-۱- مبارزه برای اثبات ربوبیت خدا.....	۴۸
۱-۲- اعلان برائت.....	۵۰

۳-۱- تحقیر مستکبران.....	۵۳
۲- هدایتگری اخلاقی (نمونه‌های اخلاقی مانند صبر، عدالت، عفت و بخشش).....	۵۸
۲-۱- رحمت و محبت.....	۶۰
۲-۲- خیرخواهی.....	۶۴
۳- هدایتگری عملی (اقدامات عملی پیامبران در مواجهه با چالش‌ها و مشکلات).....	۶۷
۳-۱- اخلاص.....	۶۷
۳-۲- عطوفت.....	۷۲
۳-۳- شرح صدر.....	۷۴
۳-۴- توکل.....	۷۸
گفتار دوم: جایگاه اقتدای حضرت محمد (ص) به پیامبران گذشته در علم کلام.....	۸۱

فصل سوم: اقتدای مردم به هدایت انبیاء علیهم السلام

گفتار اول: دلایل اقتدا به انبیاء علیهم السلام و برخی از اصول هدایتی آنها در اقتدای مردم.....	۸۸
الف: دلایل عقلی و نقلی ضرورت اقتدا به انبیاء علیهم السلام.....	۸۸
۱. دلایل عقلی.....	۸۸
۲. دلایل نقلی لزوم اطاعت از انبیا و پیامبران الهی.....	۹۷
ب: اصول هدایتی انبیا علیهم السلام.....	۱۰۲
۱- هدایت با اصل تعقل.....	۱۰۲
۲- هدایت با حفظ کرامت انسان.....	۱۰۴
۳- صداقت.....	۱۰۴
۴- پرهیز از تعصب و ستیزه جویی.....	۱۰۶
۵- احترام.....	۱۰۹
۶- تغافل.....	۱۱۱
۷- گذشت و مدارا.....	۱۱۳
گفتار دوم: مصادیق عملی هدایتی انبیاء علیهم السلام و و موانع اقتداء به آنها.....	۱۱۷
الف: مصادیق عملی هدایتی انبیا علیهم السلام در جامعه.....	۱۱۷
۱- روشنگری.....	۱۱۷

۱۲۰.....	۲- بصیرت افزایی.....
۱۲۱.....	۳- فعال کردن وجدان.....
۱۲۵.....	۴- دعوت به وحدت و رفع اختلاف.....
۱۲۷.....	۵- رشد فضائل اخلاقی.....
۱۳۰.....	۶- آزادگی انسان.....
۱۳۱.....	ب: موانع و چالش‌های پذیرش هدایت انبیا (در دو بعد فکری و عملی).....
۱۳۱.....	۱- موانع قبول هدایت انبیا در بعد فکری.....
۱۳۱.....	یک: تعصب کورکورانه.....
۱۳۵.....	دو: انکار بینات واضح.....
۱۳۷.....	۲- موانع قبول هدایت انبیا در بعد عملی.....
۱۳۷.....	یک: مورد تمسخر واقع شدن.....
۱۴۰.....	دو: قتل و عذاب.....
۱۴۱.....	سه: تحمیل عقیده و نظر.....
۱۴۳.....	چهار: تهدید.....
۱۴۴.....	پنج: تشویش.....
۱۴۵.....	شش: ایجاد شک و اطلاق تهمت‌های باطله.....
۱۴۶.....	نتیجه‌گیری.....
۱۵۱.....	پیشنهادهات.....
۱۵۲.....	منابع و مأخذ.....

مقدمه

قرآن کریم، عنایت خاصی به مسئله هدایت دارد و اساساً هدف نهایی قرآن، هدایت است؛ به همین جهت در بعضی آیات به جنبه‌ی هدایت‌گری و روشننگری خود تاکید دارد. بطور کلی قرآن نقش بسزایی در رشد و شکوفایی و تکامل معنوی انسان است. از طرفی هم، بهره‌مندی از معارف و هدایت قرآن، بدون شناخت آن میسر نیست، چرا که شناخت، انرژی تکامل مادی و رشد معنوی است. هر کس که با شناخت بیشتری از این دریای بیکران، استفاده کند، نصیب بیشتری خواهد برد و چه چیزی بالاتر از اینکه به کمال مطلوب رسیده و سعادت دنیا و آخرت را برای خود تضمین می‌کند.

انسان، موجودی است که برای رسیدن به هر درجه از کمال، نیازمند هدایت و روشننگری است. ارسال رسولان و بعثت انبیاء و نزول کتب آسمانی، از جمله قرآن کریم، همه به منظور این هدف بوده که فطرت انسان با راهنمایی‌های آنان بیدار شده و هدایت شود تا او به سر منزل واقعی‌اش نائل گردد. این پژوهش به بررسی این پرسش است که اقتدا به هدایت انبیاء الهی از منظر علم کلام چگونه تبیین می‌شود؟ اقتدای پیامبر اسلام (ص) و دیگران به هدایت انبیای الهی چگونه در قرآن بیان شده است؟ فهم صحیح از اقتدا به هدایت انبیا می‌تواند به ترویج اخلاق دینی، تقویت اصول توحیدی، و افزایش انسجام اجتماعی کمک کند.

وظیفه اصلی انبیاء این است که انسانها را در جهت دادن به زندگی و حرکت تکاملی یاری دهند تا بتوانند در هر شرایط وظیفه خود را بشناسند و نیروهایشان را در راه رسیدن به هدف مطلوب بکار بگیرند. خواه مردمی بیابانگرد و چادر نشین باشند و خواه مردمی اقیانوس پیما و فضا نورد، ارزشهای اصیل انسانی را بشناسند و بدانند چه وظایفی در مورد پرستش خدای متعال و درباره فرد خودشان و نیز نسبت به هموعان و سایر آفریدگان دارند تا با انجام دادن آنها به کمال و سعادت ابدی و حقیقی نائل گردند.

البته انبیاء الهی غیر از انجام وظیفه اصلی - یعنی هدایت بشر بسوی کمال و سعادت حقیقی و ابدی - کمکهای فراوانی به بهتر زیستن مردم در همین زندگی دنیا کرده اند و هر جا حکمت الهی، اقتضا داشته تا حدودی

کامل» باشد تا بتواند با قوانین خود تمام استعدادها و شایستگی هایی را که در فرد انسان ها و اجتماع نهفته است به مرحله بروز برساند، و آنچه بالامکان و بالقوه در نهاد آدمی وجود دارد به آن جنبه فعلیت بخشد، و با حداقل ضایعات که طبیعی زندگی دسته جمعی است، حداکثر بهره را به جامعه برساند. همچنین مسیر زندگی بشر، دو سویه قرار داده شده تا زمینه انتخاب و گزینش برای وی فراهم شود و طبعاً یک راه آن هم به سوی شقاوت و عذاب خواهد بود که بالتبع و نه بالاصاله مورد اراده الهی واقع می شود و برای رسیدن به کمال نیز شناخت های عقلی و حسی برای تشخیص راه کمال کافی نیست، پس راهی دیگر برای رسیدن به تکامل لازم است و آن وحی و بعثت پیامبران است. اجرای قوانین به دلیل غریزه خودخواهی و جلب منافع از حفظ جامعه ناتوانند؛ زیرا تنها خداوند متعال به تمام حقیقت انسان و اسرار و رمزهای آفرینش او آگاه است، بنابراین باید انسانی باشد که به مرتبه ای از کمال رسیده باشد تا مورد وحی الهی واقع شود و به معجزات، توانا و به جهت پیوستگی با خدا، دانای اسرار باشد و راه سعادت در دنیا و آخرت را به بشر نشان دهد. در قرآن و روایات هم دلیل هدایت امام حجت و رفع اختلاف و اجرای قوانین و تعلیم و تربیت بیان شده است.

روش های شناخت پیامبران فقط از طریق عقل ممکن نیست بلکه از طریق معجزه و وحی و پیروان آنها و محتوای دستوراتشان، رفتار و سیره آنها و خبر دادن انبیای پیشین امکان پذیر است. برخی از موانع قبول هدایت پیامبران در قرآن را می توان تهدید، قتل، تشویش، مسخره و تحقیر کردن، تهمت و ایجاد شک و تردید نام برد. همچنین از نقش های پیامبران الهی در هدایت مردم می توان به روشنگری، بصیرت افزایی، فعال کردن وجدان، دعوت به وحدت و رفع اختلاف، رشد فضائل اخلاقی و آزادگی انسان و برخی از اهداف پیامبران الهی در مجادله با مخالفان در عرصه گرایش شامل حیات معنوی، دعوت به توحید، خداگرایی، اثبات ربوبیت خدا و آخرتگرایی (اثبات جهان آخرت) می گردد.

به بیان قرآن کریم، هنگامی که پیامبران الهی برای هدایت مردم، بپا می‌خاستند و مردم را به پرستش خدای یگانه (نحل ۳۶) و اطاعت از دستورات او، بیزاری از بت‌ها و معبودهای باطل و پرهیز از شیاطین و طاغوتها و ترک ظلم و فساد و گناهان و کارهای زشت، دعوت می‌کردند عموماً با انکار و مخالفت مردم مواجه می‌شدند. (ابراهیم ۹) و مخصوصاً فرمانروایان و ثروتمندان جامعه که سرمست عیش و نوش (سبا ۳۴) و مغرور به مال و مکنت یا علم و دانش خودشان بودند (غافر ۸۳)، سرسختانه کمر مبارزه با ایشان را می‌بستند و بسیاری از قشرهای دیگر را به دنبال خودشان می‌کشاندند و از پیروی راه حق باز می‌داشتند. (احزاب ۶۷) و تدریجاً گروه اندکی که غالباً از محرومان جامعه بودند به انبیاء الهی ایمان می‌آوردند (هود ۴۰) و کمتر اتفاق می‌افتاد که جامعه‌ای برپایه عقاید صحیح و موازین عدل و قسط و مطیع فرمان خدا و پیامبران، تشکیل گردد. بی‌تردید پیامبران و رهبران الهی به ویژه پیامبر مکرم اسلام صلی الله علیه و آله در تلاشی گسترده به تعمیق و تصحیح باورها و اعتقادات امت‌ها پرداخته و با بیانی روشن به مبارزه با باورها و عقاید خرافی، تعصبات کور قبیله‌ای و فسادها و کژی‌ها همّت گماشته‌اند. تحلیل ادعاهای مخالفان و تبیین دقیق و عمیق دعوت خویش و استدلال منطقی و عقلانی بر باورها و ارزش‌های توحیدی در طول تاریخ پیامبران در مواجهه با مخالفان و موافقان به روشنی قابل مشاهده است.

چالش‌های هدایت انبیای الهی علاوه بر انگیزه کلی «میل به بی‌بند و باری و پیروی از هواهای نفسانی» (مائده ۷۰) علل و انگیزه‌های دیگری نیز داشته است. از جمله خودخواهی و غرور و خود برتریتی (استکبار) بود که بیشتر در میان اشراف و نخبگان و ثروتمندان، بروز می‌کرد. (غافر، ۵۶) دیگری تعصبات و پابندی به سنت‌های پیشینیان و نیاکان و ارزش‌های غلطی بود که در میان جوامع مختلف، رواج داشت. (بقره ۱۷۰) همچنین حفظ منابع اقتصادی و موقعیتهای اجتماعی، انگیزه نیرومندی برای ثروتمندان و حکمرانان و دانشمندان بود. (توبه ۳۴) و ازسوی دیگر، جهل و ناآگاهی توده‌های مردم، عامل بزرگی برای فریب خوردن از سردمداران کفر، و پیروی از بزرگان و اکثریت جامعه بود و موجب این می‌شد که به اوهام و پندارهای

خودشان دل خوش کنند و از ایمان به آیینی که جز افراد معدودی آن را نپذیرفته بودند سرباز زنند آن هم افرادی که غالباً از موقعیت اجتماعی چشمگیری بهره مند نبودند و از طرف بزرگان قوم و اکثریت جامعه، طرد می شدند. ضمناً فشار قشر حاکم و زورگویان را نباید از نظر دور داشت. (فاطر ۴۷)

پیشهادات

۱. در بعد علمی، برای آشنایی افراد با هدایت انبیا و اقتدای به آنها بهتر است پژوهشگران مطالعاتی در موضوع مصادیق هدایت انبیا، چالش های قبول هدایت انبیا و آثار هدایتی آنها انجام دهند.
۲. همچنین در بعد عملی نیز صدا و سیما مناظراتی در تلویزیون با حضور علما اجرا نماید. و فیلم های سینمایی در مورد هدایت انبیا به نمایش بگذارند.

منابع و مأخذ

قرآن

منابع فارسی

۳. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۶۶.
۴. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، قم، کتاب خانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ ه. ق.
۵. ابن منظور، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ ق.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی، خصال، ترجمه محمد باقر کمره‌ای تهران، کتابچی، ۱۳۸۱.
۷.، الامالی، تهران، کتابچی، ۱۴۱۲.
۸. الهندی، علاءالدین علی المتقی، کنز العمال، بیروت مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.
۹. احتشامی، انوشیروان، سیاست خارجی در دوران سازندگی _ اقتصاد، دفاع و امنیت، برگردان: ابراهیم متقی، زهره پوستین چی، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸.
۱۰. احمد عدوی، محمد، دعوت رسل به سوی خدا، بیروت دارالمعرفه، ۱۳۹۹.
۱۱. تاج لنگرودی، محمد مهدی، اخلاق انبیاء از آدم تا خاتم، تهران، مولف، ۱۳۷۰ بهشتی، احمد، اسلام و تربیت کودکان، نشر سازمان تبلیغات اسلامی چاپ و نشر بین الملل، تهران، تابستان ۹۰.
۱۲. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه؛ چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت. ۱۴۱۲.
۱۴. زارعیان، حسن، مهارت های تربیتی، فرهنگ، تهران، ۱۳۹۷.
۱۵. حجتی، سید محمد باقر، اسلام و تعلیم و تربیت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ ش.

۱۶. حسینیان، روح الله؛ حریم عفاف، (حجاب، نگاه)، چاپ اول، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، تابستان ۱۳۷۲.

۱۷. داودی، محمد، تربیت دینی، زیر نظر اعرافی پژوهشکده حوزه و دانشگاه قم تابستان ۸۰ ش.

۱۸. دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، نشر امیر المؤمنین، قم پاییز ۸۹ ش.

۱۹. دلشاد، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، دریا، ۱۳۹۳ ش.

۲۰. شکوهی یکتا، محسن؛ روش تربیت اسلامی، دفتر تحقیقات و برنامه ریزی، ۱۳۶۵ ش.

۲۱. ضیایی، علی اکبر، روش های تبلیغی حضرت موسی، هشتمین کنفرانس اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۶۷.

۲۲. عباسی مقدم، مصطفی، اسوه های قرآنی و شیوه های تبلیغی آنان، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶.

۲۳. عبدالفتاح طباره، سرگذشت نوح(ع)، انتشارات جهان آرا، تهران، ۱۳۸۹.

۲۴. فولادوند، محمد مهدی، ترجمه قرآن الکریم، نشر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، تهران،

۱۴۱۸ ق.

۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹.

۲۶. فرحزاد؛ حبیب الله، آرامش زندگی در پرتو تقوا، شخصیات نشر: قم: طوبای محبت، ۱۳۹۵.

۲۷. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.

۲۸. قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی؛ تصحیح طیب موسوی جزایری؛ چاپ سوم، قم: دار الکتب،

۱۳۶۳ ش.

۲۹. غزالی طوسی، ابو حامد امام محمد، کیمیای سعادت، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات علمی و

فرهنگی، ۱۳۵۴.

۳۰. عراقی، سید عزت الله، حقوق کار، انتشارات سمت، ۱۳۸۷.

۳۱. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵.

۳۲. کلینی، محمد بن یعقوب؛ کافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.

۳۳. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه. ۱۳۶۳

۳۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو. ۱۳۷۲

۳۵.، مکارم الاخلاق، تهران، سازمان تبلیغات، ۱۴۱۹

۳۶. قرائتی، محسن، تفسیر نور، نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ۸۸ش.

۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، نشر دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۷۱ش.

۳۸.، اخلاق در قرآن، ۱۳۸۸

۳۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، قم ۱۳۷۷ش.

۴۰. یزدی، عباس اسماعیل، فرهنگ تربیت، انتشارات دلیل ما چاپ اول قم بهار ۸۱

۴۱. فتحعلی خانی، محمود، (۱۳۷۹) آموزه‌های بنیادین علم اخلاق، محمد فتحعلی خانی، قم، مرکز جهانی

علوم اسلامی،

۴۲. مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، به همت محمد حسین اسکندری، مؤسسه آموزشی

پژوهشی امام خمینی، چ اول، ۱۳۷۶ش. (۳ج در یک مجلد)

۴۳. صمدی، علی اکبر، آثار گناه در زندگی و راه جبران، مشخصات نشر: قم: مسجد مقدس جمکران

۱۳۸۵.

۴۴. جوادی آملی، عبدالله، حکمت عبادات، نشر اسرا، ۱۳۷۸ش.

۴۵.، تفسیر تسنیم، نشر اسرا، ۱۳۷۹

۴۶. نراقی، احمد، معراج السعاده، ج ۱، قم: انتشارات هجرت، ۱۳۷۸

۴۷. فخر رازی، تفسیر کبیر،
۴۸. رحمت اله مرزوقی، مبانی و اصول تعلیم و تربیت با نگاهی به تحولات دوران معاصر؛ نویسنده، ناشر چاپی، انتشارات آوای نور؛ سال انتشار، ۱۳۹۷
۴۹. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان
۵۰. سید قطب، فی ضلال القرآن، مصطفی خرمدل، الناشر: دار الشروق - بیروت - القاهرة الطبعة: السابعة عشر - ۱۴۱۲
۵۱. عفیف عبدالفتاح طباره، داستان پیامبران در قرآن،
۵۲. علی اصغر رضوانی؛ آداب گفتگو و مناظره از دیدگاه قرآن و روایات؛ ناشر: دلیل ما؛
۵۳. رضا، محمد رشید.، المنار
۵۴. جعفر سبحانی، منشور جاوید،
۵۵. عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، مشخصات ظاهری. ج. یادداشت ها. موضوعات.
۵۶. بحرانی، هاشم، تفاسیر البرهان فی تفسیر القرآن تفسیری از قرآن، بیروت، ۱۴۱۴
۵۷. بهاءالدین شریف لاهیجی، تفسیر شریف لاهیجی،
۵۸. مدرسی، محمد تقی، من هدی القرآن، نشر: تهران: دار محبی الحسین، ۱۳۷۷
۵۹. محمد علی خزائلی، کتاب جدل و استدلال در قرآن کریم، انتشارات گنج عرفان - ۱۳۸۲.
۶۰. احمد حسین شریفی. آیین زندگی (اخلاق کاربردی) ویراست دوم. ناشر: نشر معارف. نویسنده: مترجم: -. سال نشر: ۱۴۰۰.
۶۱. علی میرلوحی، شرایط موفقیت تبلیغ،.. تهران: دانشگاه امام صادق،

منابع عربی

۶۲. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، محقق عبدالباری نشر دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۶۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: جامعه مدرّسین، ۱۴۰۴ق.
۶۴. ابن کثیر، قصص الانبیاء، تحقیق مکتب التراث مؤسسه التاریخ العربی، بیروت، ۱۴۱۴ هـ. ق.
۶۵. ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر و التنویر، نشر مؤسسه التاریخ العربی، بیروت، ۱۴۲۰ق.
۶۶. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغه، نشر مکتبه الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ق.
۶۷. ابن بابویه، محمد بن علی، الامالی، نشر کتابچی، تهران، چاپ ششم، ۱۳۷۶ش.
۶۸. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، نشر کتابفروشی داوری، قم، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.
۶۹. ابن بابویه، محمد بن علی، توحید صدوق، محقق و تصحیح هاشم حسینی، نشر جامعه مدرّسین، قم، چاپ اول، ۱۳۹۸ق.
۷۰. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه، نشر مکتبه آیت الله مرعشی نجفی، قم، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
۷۱. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، نشر مؤسسه بعثه، قم، چاپ اول ۱۳۱۴ش.
۷۲. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، نشر مؤسسه آل البیت، قم، ۱۴۰۹ق.
۷۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، محقق داودی صفوان، نشر دارالشامیه، بیروت، ۱۴۱۲ق.

۷۴. زمخشری، محمود بن عمر، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، نشر دارالكتاب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ق.
۷۵. شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، نشر میقات، تهران، ۱۳۶۳ش.
۷۶. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، محقق حسینی اشکوری، نشر مرتضوی، تهران، ۷۵ش.
۷۷. طوسی، محمدحسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق و تصحیح احمد حبیب قیصر المعالی، نشر مکتب الاعلام الاسلامی، قم چاپ اول ۱۴۰۹ق.
۷۸. فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، نشر مؤسسه دارالهجره، قم، چاپ دوم، بی تا.
۷۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، نشر هجرت، قم، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق
۸۰. قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، نشر دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۷۱ش
۸۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الاصول والفروع من الکافی، دارالکتب السلامیه، تهران، ۱۳۶۷ش.
۸۲. مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، نشر بوستان کتاب، قم، ۷۸ش
۸۳. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، مؤسسه الطباعة والنشر وزارة الثقافة بالارشاد الاسلامی، تهران، ۱۴۱۶ق
۸۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، مؤسسه الوفا، البعه الثانيه، ۱۴۰۳ق.
۸۵. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، نشر مؤسسه دارالحديث، قم، ۱۴۱۹ق.
۸۶. سید رضی، (۱۳۷۹). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی، قم، مشهور.
۸۵. نوری، میرزا حسن، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ه. ق.